

Окана Барбіл

*старший викладач кафедри класичної та румунської філології
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
orcid.org/0000-0002-2016-6804
м.Ужгород, Україна, +38(050)7118438, barbil@ukr.net*

Наталія Шена

*старший викладач кафедри класичної та румунської філології
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
orcid.org/000-0002-8198-2469
м.Ужгород, Україна, +38(095)6447375, nataly.21@ukr.net*

Способи і засоби відтворення лексичних запозичень у латиномовних працях Михайла Лучкая

Анотація. У досліджуваній праці Михайло Лучкай використовує ті ж графічні засоби і способи латинського письма, які використовувалися для укладання писемних пам'яток у Центральній Європі середньовічного періоду та новіших часів. Але все ж таки вивчаючи латиномовні тексти, створені на Закарпатті впродовж XVIII – XIX століть треба відзначити графічні особливості, які стосуються не стільки набору літер, їх варіантів, діакритичних знаків, скільки особливого уживання їх для передачі специфічних звуків і звукосполучень у словах, запозичених із слов'янських, германських та угорських мов.

Ключові слова: Михайло Лучкай, новолатинська мова, передача засобами латинської мови власних назв, іноземних запозичень.

Abstract. In conditions when literary language had not been formalized, its role was performed by another language instead, as it happened in Zakarpattia in the XVIII-th - first half of the XIX-th century, and it was «the dead» new Latin. The precious work «Historia Carpato-Ruthenorum» was written in these languages by Mykhailo Luchkai. Investigations of linguistic peculiarities of this work are interesting and less investigated. Observations made on this work particularly under specifics of new Latin monophthongs reproduction give grounds to state that the author leads himself by scientific principles in search of a precise reproduction of a foreign word phonetics. The level of Latin language skills, the knowledge of using the phonetic means, its display by M.Luchkai isn't lower than by any other central European language.

Keywords: Mykhailo Luchkai, new Latin, new Latin monophthongs, phonetic means, literary language, scientific principles.

Постановка проблеми та її визначення. Через різні історичні обставини і під впливом європейських традицій в Україні, зокрема в Закарпатті, протягом XVIII-XIX ст. латинська мова використовувалася як офіційна. Нею написано багато різних документів, літературних творів, історичних праць, поезій та ін. Ця писемна спадщина є надзвичайно цінною для вивчення історії краю, його культури, релігії тощо.

Актуальність статті зумовлена недостатнім вивченням новолатинської мови, її особливостям на фонетичному, фонематичному, лексичному рівнях.

Мета цієї статті – дослідити принципи відтворення новітніх лексичних запозичень у латино мовних працях.

Завдання дослідження – виявити, як записували слова іншомовного походження у тогочасних латиномовних текстах автори протягом XVIII-XIX ст. на території Угорщини.

Матеріалом дослідження є шеститомна латиномовна праця «*Historia Carpatho-Ruthenorum*» яку у 1843 році написав Михайло Лучкай, відомий закарпатський культурно-освітній діяч, історик, мовознавець, греко-католицький священник.

Виклад основного матеріалу. У підручниках та посібниках латинської мови, що друкувалися протягом XIX століття на території Угорщини, правопис слів іншомовного походження не виділяли в якийсь окремий розділ. Однак уже побіжне знайомство з оригінальними та перекладними текстами, створеними авторами тих часів, показує, що написання новітніх запозичень у тогочасних текстах принципово відрізнялося від написання традиційних лексем латинської мови.

Формально ці відмінності зводилися до того, що набір графем при написанні пізніх запозичень був багатшим і різноманітнішим: окрім літер традиційного латинського письма, до новітніх лексичних запозичень досить часто «прибивалися» і специфічні літери та літеросполучення інших графічних систем, які функціонували в цих краях, передусім угорської та німецької.

Принципова ж відмінність у відтворенні слів іншомовного походження полягала в тому, що латиномовні писарі турбувалися не стільки звуковим образом запозичених слів, скільки прагненням відтворити графічний вигляд тих слів у мовах-джерелах чи в мовах-посередниках. Інакше кажучи, при правописі слів іншомовного походження для писаря вирішальним був не принцип транскрибування, а принцип транслітерації чужомовної назви.

Якщо при відтворенні апелятивів та етнонімів писарі ще прагнули так-сяк відтворювати звучання слова в мові-джерелі (пор. Лучкаєві написання слів *coretum* [2, с.29] «корито», *pivnica* - місц. укр. «пивниця», словац. *pivnica* [4, с.47] «підвал», *Valachus* [1, с.40], *Olachus* [4, с.41] «волох», *Ráčz* [4, с.52] «серб» *Zbornik* [2, с.48] «збірник»), то при записуванні онімічної лексики, передусім при відтворюванні топонімів, вони фактично копіювали угорські чи німецькі офіційні написання назв, живцем пересаджуючи їх у латиномовний

текст. Тому, очевидно, тут доцільніше говорити не стільки про правопис, скільки про специфічний спосіб відтворення іншомовних топонімів та антропонімів, який у ті часи практикувався майже всіма народами Угорського королівства.

При цьому звертає увагу на себе така деталь: майже всі назви населених пунктів Угорської держави М. Лучкай послідовно записував у їх офіційних угорськомовних варіантах, не відтворюючи їх українського, словацького чи румунського звучання. Саме тому у працях М. Лучкая майже повсюдно фігурують записи ойконімів на зразок *Baranya* [2, с. 217], *Daróz* [2, с. 221], *Domonya* [4, с.41], *Gerény* [6, с.19], *Kereknye* [6, с.41], *Radvancz* [6, с.41], *Nagy Lucska* [6, с.79], *Szolyva* [2, с.177] і тільки зрідка подибуються ближчі до оригіналу варіанти записів типу *Báráninci* [2, с.149], *Dorobrátovo* [2, с.19], *Dománinci* [2, с. 24], *Drávci* [2, с.28], *Horjáni* [2, с.41], *Koritnyáni* [2, с.119], *Lálovo* [2, с. 94], *Rádvánká* [2, с.117], *Veliki Lucski* [2, с.22], *Szvályává* [2, с. 93] чи ще якимось інакше, як це хотілося б бачити українцеві.

Цей же принцип відтворення топонімів М. Лучкай реалізує також стосовно тих назв населених пунктів із словацьким чи румунським національним складом населення. З-поміж географічних об'єктів тільки для незаселених територій М. Лучкай послідовно зберігав оригінальні українськомовні назви типу *Verchovina* [2, с.71], *Laz* [6, с.42], *Polonina* [2, с.83], *Jávornik* [6, с.68].

До відтворення власних особових (хресних) імен людей М. Лучкай застосовував інший підхід. Будучи священнослужителем за освітою, М. Лучкай у латиномовних текстах усі християнські імена послідовно записував на латинський кшталт (пор. *Georgius* [2, с.114], *Joannes* [2, с.119], *Nicolaus* [2, с.41]), тоді як у кириличних текстах ті ж імена тих же осіб записував як правило по-церковнословянськи, як Георгій, Іоанн, Николай...

Фонетично найближчими до мови – оригіналу у працях М. Лучкая є його записи прізвищ. У цьому класі онімів М. Лучкай не припускав ані транслітерування, ані перекладання на латинську чи на якусь іншу мову. До перекладання відапелятивних прізвищ чи, точніше, до розшифрування їх допрізвищевих значень, М. Лучкай удавався лише в окремих випадках (пор. *Molnár, vel Mlinár* – [4, с. 204]).

З-поміж усіх національних груп прізвищ, тут найбільш пощастило, мабуть, українським лексемам: якщо при відтворенні угорських, німецьких чи італійських прізвищ Лучкай ще мав можливість чи навіть обов'язок наслідувати відповідні іномовні прототипи написання чи просто переносити угорське, німецьке або італійське написання в латиномовний текст (напр., прізвища *Erdődi* [2, с.30], *Kőszeghi* [2, с.48], *Kurzbeck* [7, с.49]), то при відтворенні українськомовних прізвищ головним орієнтиром для Лучкая служило не якесь кириличне спотворене їх написання, а тільки живомовне їх українське звучання. Саме тому між українською вимовою та Лучкаєвим написанням таких прізвищ відповідність є майже ідеальною. Ілюстрацією

цього можуть служити його записи типу *Bozsuk* [2, с.69], *Vorochta* [2, с.84], *Sztojka* [2, с.111] таких прізвищ, як Божук, Ворохта, Стойка.

Щоб якомога точніше передати фонетику іншомовного слова (особливо запозиченої власної назви) закарпатські латиномовні автори часто використовують діакритичні знаки над окремими літерами латинського письма. Зокрема для відтворення довгого голосного звука [a:], який в угорській мові протиставляється короткому нелабіальному [a], писарі ХІХ ст. часто над цією літерою ставлять знак акаута. Наприклад: *Horváth* [2, с.48], *Károly* [2, с.61], *Koczák* [2, с.74], *Konczháza* [4, с.68], *Sztancsák* [1, с.81]. Той же знак акаута вони ставлять над літерою *o* при потребі позначити довготу цієї фонемі. Наприклад: *Barkóczy* [3, с.24], *Darócz* [4, с.38], *Boczko* [3, с.83], *Pócs* [3, с.92].

Для передачі угорської довгої голосної фонемі /e:/ вони, як і угорці вживають літеру *e* зі знаком акаута над нею. Наприклад: *Fejér* [3, с.41], *Zemplény* [4, с.71]. Для позначення лабіальних /i/ та /e/ латиномовні автори, подібно до угорців і німців, уживають латинські літери *u* та *o* зі знаком умлаута над ними, *ü* та *ö*. Наприклад: *Königszeg* [2, с.72], *Kapmüller* [3, с.51], *Török* [2, с.84], *Vüszanik* [2, с.113].

Природу звука [ü] М. Лучкай детальніше розглядає в «Grammatica Slavico-Ruthena». Характеризуючи цей звук південнокарпатських говорів української мови (напр. у словоформах *püp*, *püsz*, *volüm*, *pasztirüm*), Лучкай ототожнює його з французьким [y] та угорським [ü] і додає, що робить це не тому, «щоб учити такій вимові; а тому, щоб можна було правильно записати звуки, почуті з уст селянина».

При потребі передати довгі еквіваленти голосних фонем /ö/ та /ü/ закарпатські латиномовні автори ХІХ ст., в тому числі й Михайло Лучкай, механічно переносять у свою графічну систему угорські графеми *ö* та *ü*. Наприклад: *Erdödy* [3, с.159], *Füzer* [3, с.110], *Szölös* [3, с.102].

Знак умлаута над літерою *i* закарпатські автори ХІХ ст. зрідка вживають для позначення специфічного українського голосного звука *и*. Наприклад: *Joannes Veliky* [3, с.101]. Описуючи вживання літери *i* в слов'яноноруській мові, М. Лучкай підкреслює, що вона пишеться тільки в словах іншомовного походження. Наприклад: *Θεωφίλ* [3, с.37]. Частіше закарпатські латиномовні автори ХІХ ст. ставлять знак трема над літерою *e* в імені *Michaël* [3, с.93], аби звичайне сполучення літер *ae* не читали як монофтонг *ae*.

Для передачі приголосних латиномовні автори ХІХ ст. використовують весь набір літер класичної латині, а точніше 20 монографів і кілька диграфів. Із монографів ужито такі: *b*, *c*, *d*, *f*, *g*, *h*, *k*, *l*, *m*, *n*, *p*, *q*, *r*, *s*, *t*, *z*, а також літери *j*, *v*, *w*, які увійшли в латинський алфавіт пізніше. Звукове значення кожного з них в основному таке ж, як і в класичній латині. Наприклад: *Kis* – *Berezna* [3, с.102], *Koller* [3, с.181], *Januarius* [3, с.183], *Bizanczy* [3, с.183], *Bilovar* [3, с.202], *Svitlik* [3, с.202], *Vajszko* [4, с.171]. Окрім них, використовується літера *u*, яка, за угорським зразком, у кінці прізвищ після голосних читається

як *j*: *Boksay* [5, с.134], *Kopcsay* [5, с.134], *Miskey* [5, с.138], тобто *Бокушай*, *Копчай*, *Мікушей*.

Для позначення голосних звуків закарпатські автори XIX ст. використовували тільки ті диграфи, що їх знала класична латинь, а саме: *ae*, *oe*, *au*, *eu* та *ei*. Наприклад: *saepe*, *foedus*, *causa*, *Eucharistia*.

Для позначення приголосних звуків кількість диграфів і триграфів суттєво зростає. По-перше, крім традиційних диграфів *ch*, *th*, *ph*, *rh* (пор. *parochus*, *rheuma*, *Ruthenus*, *schola*, *Stephanus*, *Verchovina*) в текстах XIX ст. використовується також «придиховий» диграф *gh* (напр. *Beregh* [1, с.69], *Köszeghy* [1, с.77], *Unghavár* [1, с.86]). Навність літери *h* в ньому не вносила до літери жодних змін у вимову звука *g*. Імовірно, долучення *h* до *g* мало сигналізувати читачеві, що останню треба читати саме як *g* (а не як *j*, тобто не на середньовічний угорський чи словацький манер).

По-друге, для позначення свистячих приголосних звуків [*ʦ*] та [*ʃ*], які в текстах записувалися традиційними латинськими монографами *c* (рідше *t*, та *s*, наприклад, *civis* [1, с.91], *Graeci* [1, с.101], *Sclavonia* [1, с.119]), місцеві писарі XIX ст. у новіших запозиченнях часто використовують традиційні диграфи угорського протестантського та католицького правопису. Так, для звука *ʦ* вони вживають також диграф *cz*, рідше *ts* (наприклад: *Koropeczky* [2, с.62], *Moricz* [2, с.74], *Rakocziensis* [1, с.82], *Tzigani* [3, с.29], а для звука *ʃ* – угорський диграф *sz* (наприклад: *Ruszka* [2, с.78], *Szeged* [1, с.70], *Sztaroszta* [4, с.41], *Sztojka* [4, с.81]).

Та найбільше диграфів і триграфів використовується для позначення шиплячих приголосних. Адже для шиплячих класична латинь, як відомо, не мала у своїй графічній системі спеціальних літер. Тому місцеві автори XIX ст. для позначення шиплячих звуків у нових запозиченнях використовують декілька диграфів від тих сусідів, які здавна користуються латинською графікою. Так, для позначення звука [ж] у словах слов'янського та угорського походження вони більш-менш послідовно використовують угорський диграф *zs* (напр., *Bazso* [3, с.113], *Blazsovsky* [3, с.98], *Bozsuk* [3, с.90], *Kruzsló* [4, с.47], *Zseleznik* [2, с.49], *Zsid* [7, с.84], а для приголосного [r] – угорський диграф *cz* (*Bazilovics* [3, с.63], *Kolcsino* [3, с.67], *Kupcsenko* [3, с.84], *Lipcsey* [4, с.86], *Lucska* [1, с.91], *Palcsik* [4, с.98]). Правда, у деяких випадках, передусім у слов'янських патронімічних суфіксах *-ur* та *-obur*, вони віддають перевагу диграфові *ts* (*Batsinszky* [3, с.19], *Ilkovits* [4, с.28], *Kolonits* [3, с.38] *Petrovits* [4, с.37], *Tabakovits* [4, с.49], *Taraszovits* [4, с.58]), а в окремих випадках вони за тодішньою німецькою традицією вдаються до використання диграфа *ch* (наприклад: *Brankovich* [5, с.28], *Duchnovich* [5, с.34]).

Звук [ш] який у запозиченнях найчастіше записують на угорський манер через літеру *s* (наприклад, *Ivasko* [3, с.19], *Olsavszky* [3, с.29], *Petruska* [3, с.36], *Sereghi* [4, с.45], *Volosin* [4, с.61], іноді відтворюють через німецький триграф *sch* (наприклад, *Schönborn* [2, с.74], *Schuba* [2, с.81], а українське

звукосполучення ш через сполуки літер scht та sty (наприклад, *Bobovische* [2, с.83], *S'tyurko* [2, с.113], тобто Бобовище, Щурко).

Довгота голосних звуків латинської мови вже давно перестала бути засобом розрізнення лексичного та граматичного значень слів, у зв'язку з чим спеціальних графічних способів її позначення місцеві автори ХІХ ст. фактично вже не вживали. Виняток із цього загального правила становлять хіба що латинські та німецькі дифтонги *ae, oe, au, eu, ou, ei*. Наприклад: *auditor* [2, С.31], *Klein* [3, с.94], *saepe* [2, с.80].

Другу групу винятків, що виявляють часокількісне розрізнення голосних, становлять власні назви типу *Darócz* [1, с.69], *Fűzér*, *Koczák* [2, с.28], *Zemplény* [1, с.84], *Szőlős* [1, с.71], графема *á, ó, é, ő* та *ű* які живцем пересаджувалися в латинський текст з метою якнайточнішого відтворення відповідних довгих фонем угорської мови.

Для позначення довготи приголосних (як давнішої, так і новішої, що виникала в результаті асиміляції на морфемних швах) у текстах ХІХ ст. використовувався перевірений віками графічний спосіб – подвоєння відповідних літер.

Наприклад: *accurate* [4, С.39], *correspondentio* [2, с.92], *immarcessibilas* [2,с.86], *immortalis* [2, с.101], *illustratio* [2, с.114], *jobbagy* [2, с.116]. До подвоєння приголосних автори ХІХ ст. вдавалися також як до засобу деяких семантичних (у тому числі й соціально-класових) розрізень. Наприклад: *Kassa* [2, с.104], *Papp* [2, с.116], *Russia* [2, с.128], *Sarossiensis* [2, с.79], *Vienna* [6, с.2].

З протиставленням приголосних за фонематичною ознакою твердість/м'якість новолатинська мова, як відомо, зустрілася досить пізно. У місцевих латиномовних пам'ятках ХІХ ст., як і в угорській та в словацькій мовах узагалі, фонематична опозиція за твердістю/м'якістю охопила тільки чотири передньоязикові приголосні, а саме [д'], [т'], [н'], [л']. Уживання цих палаталізованих звуків не мало позиційного обмеження. Формальним показником їх м'якості усюди виступає літера *y*, рідше *-i*. Приклади: *Balytánszky* [1, с.16], *Bonyi* [1, с.61], *Bulyko* [1, с.68], *Károly* [2, с.49], *Kereknye* [1, с.60], *Kmety* [1, с.71], *Koreny* [1, с.78], *Krajniansky* [1, с.87], *Nagy* [1, с.104], *Palágy* [2, с.33], *Polyánszky* [2, с.68], *Szerednye* [2, с.78], *Topolya* [4, с.64], *Ujhelyi* [4, с.79].

При необхідності відтворити м'якість іншого приголосного звука іноді використовувалися також літери *i* та *j*. Наприклад: *Koriatovits* [2, с.113], *Turjanica* [2, с.127]. Графічне пом'якшення свистячих приголосних усіляко уникалося. Пор. написання українського прізвища Васько через метатезу графем: *Vajszko* [3, с.28], замість сподіваного *Vaszyko*.

Розрізнення за придиховістю/непридиховістю приголосні звуки в латиномовних текстах ХІХ ст. вже не зберігали ні на фонетичному, ні тим більш, на фонематичному рівні. Але за давньою традицією, в латинських лексемах грецького походження тут ще досить послідовно використовувалися

диграфи з другим компонентом *h* як *th* та *ph*. Наприклад: *Biographia* [2, с.91], *Josephus* [2, с.63], *Scythia* [1, с.17], *Theodorus* [1, с.81], *Theologia* [2, с.68]. Правдоподібно, саме під впливом таких написань уже з середньовічних часів на території Угорського королівства літеру *h* вживають в етнонімах *Horváth* [4, с.17], *Ruthenus* [3, с.25], в угорських прізвищах типу *Bathory* [3, с.84], *Horthy* [3, с.93], *Vorösmarthy* [4, с.48], та навіть у сполучі з літерою *d* (наприклад, у назвах типу *Diószeghi* [3, с.83], *Ungh* [2, с.29], як і в угорському правописі.

Висновки. При відтворенні новітніх лексичних запозичень М.Лучкай у своїх латиномовних працях реалізував не транскрибування, а транслітерування угорських, німецьких, словацьких та інших перейнятих лексем. До власних особових (хресних) імен людей підбирав офіційні латиномовні відповідники. При відтворенні ойконімів орієнтувався головним чином на тогочасну угорську систему називання. Фонетично найближчими до ідеалу у працях М.Лучкай є його латиномовні записи українських прізвищ та назви незаселених територій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лучкай М. Історія карпатських русинів (Т 1)./ переклад з лат. Ю.М.Сака. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. 1983. Т . 11 . С. 41-181.
2. Лучкай М. Історія карпатських русинів (Т 3). / переклад з лат. Ю.М.Сака. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. 1986. Т . 14. С . 93-259.
3. Лучкай М. Історія карпатських русинів (Т 3; ч . 1)./ переклад з лат. А.М.Ігната та Ю.М.Сака. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. 1990. Т . 16. С . 61-265 .
4. Лучкай М. Історія карпатських русинів (Т 4 ; ч . 1)./переклад з латинської М.В.Ороса. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. 1991. Т. 17. С . 28-214.
5. Лучкай М. Історія карпатських русинів (Т 4 ; ч . 2). /переклад з лат. М.В.Ороса. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. 1992. Т. 18. С. 63-153.
6. Лучкай М. Історія карпатських русинів (Т .6)./переклад з лат. О.В.Барбіл. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. 2016. Т .21. С .41-102.
7. Michaëlis Lutskey. *Grammatica Slavo-Ruthena*. Budaë: видання, 1830. 177с.